

The effect of fear of livelihood problems on reluctance to have children and the moral-educational solution of the Holy Quran with a jurisprudential approach

Ehsan Khalili

PhD in jurisprudence and principles Graduated from Qom Seminary.

ehkh14@gmail.com

Abstract

This article deals with the issue of reducing the desire of families to have children, the fear of livelihood problems in having children and its moral educational solution. The purpose of the article was to present the moral-educational solution of the Holy Quran for families to overcome the fear of livelihood problems in having children. This article analyzes religious texts with a disciplined jurisprudential inference method using a text-based qualitative research method. The most important finding of this article was extracting the solution mentioned in the Quran for families to overcome the fear of livelihood problems, the application of which can eliminate the reluctance to have children due to livelihood problems. The Qur'an's solution was that a person should not be afraid of livelihood problems in order to have children and leave the provision of his and his children's expenses to God. Among the other findings was the investigation and short answer to four concepts of livelihood problems in having children, which are: weak faith and belief in the promises of sustenance, fear of inability to provide for the present and future expenses, believing unrealistic needs to be real, and fourth, greed in life. By analyzing the verses of the Quran, it was concluded that trusting in God is a solution to overcome the fear of livelihood problems in having children. Therefore, the strategies for creating and strengthening trust were extracted from religious texts, which were four strategies: paying attention to divine characteristics and attributes, strengthening faith, paying attention to the helplessness of creatures and despairing of them, and fourth, being on the path of truth and persevering on it.

Keywords: Livelihood problems, having children, trust, Solutions for the desire to have children, cultural solutions for having children, ethical educational solutions for having children, innovative solutions for having children.

اثر ترس از مشکلات معیشتی در بی میلی به فرزندآوری و راهکار اخلاقی - تربیتی قرآن کریم با رویکرد فقهی

احسان خلیلی

دکترای فقه و اصول و فارغ التحصیل حوزه علمیه قم.

ehkh14@gmail.com

چکیده

این نوشتار با موضوع کاهش میل خانواده‌ها به فرزندآوری به مسئله ترس از مشکلات معیشتی در فرزندآوری و راهکار اخلاقی تربیتی آن پرداخت. هدف نوشتار ارائه راهکار اخلاقی - تربیتی قرآن کریم برای غلبه خانواده‌ها بر ترس از مشکلات معیشتی در فرزندآوری بود. این نوشتار با روش تحقیق کیفی متن‌محور به تحلیل متون دینی با روش منضبط استنباط فقهی پرداخت. مهم‌ترین یافته این نوشتار استخراج راهکار اشاره شده در قرآن برای غلبه خانواده‌ها بر ترس از مشکلات معیشتی بود که کاربست آن می‌تواند بی میلی به فرزندآوری ناشی از مشکلات معیشتی را از بین ببرد. راهکار قرآن این بود که انسان برای فرزندآوری ترسی از مشکلات معیشتی نداشته باشد و تأمین هزینه‌های خود و فرزندان را به خدا بسپارد. از دیگر یافته‌ها بررسی و پاسخ کوتاه به چهار پنداره از مشکلات معیشتی در فرزندآوری بود که عبارت‌اند از: سستی ایمان و باور به وعده‌های روزی دهنده، ترس از ناتوانی در تأمین هزینه‌های حال و آینده، واقعی پنداشتن نیازهای غیرواقعی و چهارم حرص و طمع در زندگی. با تحلیل آیات قرآن نتیجه آن شد که توکل بر خدا راه چاره‌ای برای غلبه بر ترس از مشکلات معیشتی در فرزندآوری است؛ بنابراین راهکارهای ایجاد و تقویت توکل از متون دینی استخراج شد که چهار راهکار بود: توجه به ویژگی‌ها و صفات الهی، تقویت ایمان، توجه به درماندگی مخلوقات و ناامیدی از آن‌ها و چهارم حضور در مسیر حق و استقامت بر آن.

کلیدواژه‌ها: مشکلات معیشتی، فرزندآوری، توکل، راهکارهای میل به فرزندآوری، راهکار فرهنگی در فرزندآوری، راهکار اخلاقی تربیتی در فرزندآوری، راهکارهای نوآورانه در فرزندآوری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۱ تاریخ بازبینی: ۱۴۰۱/۰۹/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۴

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال ۱۱، شماره ۴، پیاپی ۴۵، اسفند ۱۴۰۱، صص ۵۳۹-۵۶۸

مقدمه و بیان مسئله

از دیرباز تا عصر حاضر یکی از ترس‌هایی که سبب کشتار فرزندان می‌شده، ترس از فقر و تنگدستی و تأمین معاش فرزندان بوده است. این ترس به حدی است که نهی از کشتار فرزندان در قرآن کریم جزو دستورات مهم شریعت آورده شده است (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۶: ۱۵۱). آیه شریفه اشاره به یکی از کارهای ناپسند جاهلیت و صدر اسلام دارد. در عصر جاهلیت به دلیل مشکلات اقتصادی، والدین فرزندان را پس از به دنیا آمدن می‌کشتند یا زنده‌به‌گور می‌کردند. امروزه نیز جاهلیت مدرن فرزندان کوچک‌تر از یک‌کف‌دست را زنده‌زنده چرخ می‌کنند و نام مدرن «سقط جنین» یا کورتاژ^۱ را بر آن می‌نهند. کاری که در ظاهر عادی و کمی ناپسند، اما در حقیقت بسیار شنیع‌تر و پست‌تر از کشتار فرزندان در زمان جاهلیت است؛ چراکه در کورتاژ بدن جنین زنده‌زنده چرخ می‌شود یا اگر بزرگ‌شده باشد، قطعه‌قطعه جدا شده و سپس چرخ می‌شود و در نهایت حاصلش لخته‌های خونی است که شما می‌بینید^۲، برخلاف جاهلان قدیم که یک‌باره او را می‌کشتند و دفن می‌کردند و او را با زجر کشی نمی‌کشتند.

این رفتار فجیع و کنش شنیعی که امروزه شاهدش هستیم، متأثر از عوامل گوناگون اجتماعی فرهنگی سیاسی و اقتصادی است. وقتی مادری پا روی احساس مادری می‌گذارد و چنین کنش ناپسندی از او سر می‌زند، نشان از فشارها و تأثیرات مختلفی است که بر روح و روان وی وارد آمده است. آسیب‌شناسی این نوع رفتار ناپسند نیازمند تحلیل‌های موشکافانه‌ای است تا عوامل مختلف یک‌به‌یک بررسی شود و راهکار یا راهکارهای مقابله با آنها (تک‌عامل یا مجموع عوامل) به دست آید. از مهم‌ترین عواملی که خانواده‌های بسیاری را درگیر کرده است، مشکلات اقتصادی و معیشتی است. با بالا رفتن هزینه‌های زندگی و کم شدن درآمدها، خانواده‌ها در تأمین ضروریات زندگی با مشکلات متعددی دست‌وپنجه نرم می‌کنند. فشار مشکلات معیشتی سبب شده تا خانواده‌ها نسبت به افزودن عضو جدید در

1. Curtage.

۲. ضمن پوزش از خواننده گرامی، تعابیر و کلمات «به‌عمد» این‌چنین تصریح‌شده تا شاید کمی دردناک بودن آن منتقل شود و تلنگری باشد برای کسانی که چنین افکار پلیدی به ذهن خود راه می‌دهند.

خانواده و افزایش تعداد فرزندان، ترس و واهمه داشته باشند و از آن بپرهیزند. این ترس در دو گونه رفتار در حوزه فرزندآوری بروز می‌کند: یکی پیشگیری از بارداری و دیگری سقط جنین در بارداری‌های ناخواسته. محل بحث در این نوشتار شامل هر دو نوع رفتار می‌شود؛ بنابراین بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری عوامل متعددی دارد که سرانجام آن پیشگیری از بارداری یا سقط جنین است. این مقاله سعی دارد در حد توانش به عامل مشکلات معیشتی در این بی‌میلی بپردازد و ترس خانواده‌ها از مشکلات معیشتی را موشکافی کند. سپس با مراجعه به قرآن کریم راهکار اخلاقی - تربیتی برای مقابله با این مشکل ارائه دهد.

این مسئله با رویکرد خاص مقاله حاضر با مباحث اخلاقی - تربیتی و به‌خصوص با مباحث میان‌رشته‌ای فقه الاخلاق و فقه تربیتی ارتباط دارد. راهکارهای ارائه‌شده در این مقاله بر پایه روش آیت‌الله اعرافی در ورود فقه به عرصه‌هایی چون تربیت و اخلاق است (اعراف، فقه تربیتی، ۱۳۹۱، ص. ۱: ۴۷۳-۴۷۹) (اعراف و موسوی، گسترش موضوع فقه نسبت به رفتارهای جوانی، ۱۳۹۰). بر این اساس نوشتار حاضر در حوزه مباحث میان‌رشته‌ای فقه الاخلاق با رویکرد کاربردی و ارائه راهکار به شمار می‌رود که در مسئله فرزندآوری با روش خود راهکارهایی مبتنی بر آیات و روایات ارائه کرده است. همچنین این نوشتار از سوی دیگر تحلیل‌هایی از مشکلات معیشتی در عرف جامعه ارائه داده است که با حوزه تحلیل‌های شناختی نسبت به عرف جامعه و با روش پیوند میان فقه و عرف در تحلیل ارتکازات عرفی (بناء عقلاء در مباحث فقهی) ارتباط دارد (امام خمینی، الاجتهاد و التقلید، ۱۴۲۶، ص. ۶۳) (علیدوست، ۱۳۸۵) (اعراف، مکاسب محرمة ۱۱ ج، ۱۴۰۰، ص. ۳: ۱۸۴) (اعراف، مکاسب محرمة ۱۱ ج، ۱۴۰۰، ص. ۷: ۲۲۸) (اعراف، مکاسب محرمة ۱۱ ج، ۱۴۰۰، ص. ۹: ۴۸۸)

۱. هدف و پرسش‌های تحقیق

امروزه علل مختلفی برای سقط جنین یا استفاده از راه‌های پیش‌گیری از بارداری وجود دارد (رضایی و محمدی، ۱۴۰۰). این نوشتار قصد دارد به یکی از این عوامل بپردازد که بسیار بر زبان مردم جاری می‌شود و آن را اولین یا مهم‌ترین علت بی‌میلی به فرزندآوری عنوان می‌کنند. این عامل «مشکلات اقتصادی و معیشتی» است که مانع بسیاری از خانواده‌ها برای فرزندآوری شده است. پس از بررسی مختصر درباره پنداره‌های مرتبط با مشکلات اقتصادی در بی‌میلی به فرزندآوری، با بیانی که قرآن

کریم در این باره دارد، به راه حل قرآنی آن خواهد پرداخت.
با توجه به هدف تحقیق، پرسش اصلی و فرعی تحقیق بدین ترتیب است:

۱-۱. پرسش اصلی

با توجه به بی میلی خانواده‌ها به فرزندآوری ناشی از ترس از مشکلات معیشتی، قرآن کریم چه راهکار اخلاقی تربیتی ارائه می‌دهد؟

۱-۲. پرسش‌های فرعی

اول: خانواده‌هایی که به خاطر ترس از مشکلات معیشتی میلی به فرزندآوری ندارند، چه پندارهایی نسبت به مشکلات معیشتی دارند؟
دوم: ریشه بی میلی به فرزندآوری در کدام مرحله از مبادی فعل است و راهکار(های) اخلاقی-تربیتی قرآن کریم و روایات چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

در پیشینه این مسئله مقالات متعددی به چشم می‌خورد که با روش تحقیق میدانی یا تحلیلی-توصیفی بدان پرداختند که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

مقاله «بررسی و تحلیل دلایل کم‌میلی زنان به فرزندآوری» (رضایی و محمدی، ۱۴۰۰) با گزینش ۱۱ بانوی متأهل به ۱۰ انگیزه کم‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری دست یافته است؛ از جمله آن‌ها می‌توان به «چالش‌های اقتصادی، ناکارآمدی خانواده پرجمعیت، قسمت و تقدیر، اضطراب و هراس و...» اشاره کرد. این تحقیق میدانی در صدد به دست‌آوری عوامل بی میلی به فرزندآوری بوده؛ ولی پس از حصول این نتیجه باید به راهکارهایی برای برطرف‌سازی آن و تمایل آن‌ها به فرزندآوری پرداخت؛ چیزی که نوشتار حاضر- بر پایه آیات و روایات- به دنبال آن است.

مقاله «فرزندآوری از دیدگاه زنان متأهل با تأکید بر نگرش دینی» (توکلی و رفیعی هنر، ۱۴۰۰) از طریق مصاحبه با ۱۶ زن متأهل بدون فرزند بین سنین ۲۰ تا ۴۰ سال به دلایل بی‌فرزندگی آن‌ها پرداخته است. کد هسته‌ای در این تحقیق فرزندآوری است که با دو نگاه خدامحور و خودمحور مقوله «فرزند» معنا شده است. در پایان نیز نتیجه می‌گیرد که برای تمایل به فرزندآوری باید نگاه خدا محور جایگزین نگاه خودمحور شود. اما پرسشی که بعد از حصول نتیجه این تحقیق به ذهن می‌آید، چگونگی جایگزینی نگاه خدامحور با خودمحور است که نوشتار حاضر

قصد دارد در حد توان با کمک از آیات و روایات بدان بپردازد. بنابراین در خصوص انگیزه‌ها و عوامل بی‌میلی به فرزندآوری مقالات و نوشته‌جات متعددی وجود دارد (دلیری، ۱۳۹۷؛ صادقی و طریقتی تابش، ۱۳۹۶؛ پیلتن و رحمانیان، ۱۳۹۴؛ کشاورز، حقیقتیان و دینانی توسلی، ۱۳۹۲؛ ترابی و شیدایی، ۱۳۹۸؛ صادقی و سرایی، ۱۳۹۵؛ ملکوتی نیا الف، ۱۴۰۰؛ ملکوتی نیا ب، ۱۴۰۰)؛ اما آنچه به چشم نمی‌خورد یا بسیار کم بدان پرداخته شده است، ارائه راهکارهایی برای برطرف‌سازی این عوامل و افزایش میل به فرزندآوری در خانواده‌ها است. بررسی مقالات نشان داد که در پیشینه این موضوع بیشتر نگاه آسیب‌شناسانه با رویکرد بررسی و کشف عوامل و دلایل بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری وجود دارد؛ اما گام بعدی پس از کشف عوامل یک مسئله پرداختن به راهکارهایی برای حل آن است. در مقالاتی که در پیشینه آمد رویکرد حل مسئله و ارائه راهکار یا وجود نداشت یا کمتر بدان پرداخته شده بود. امتیاز این مقاله همین است که قصد دارد با رویکرد ارائه راهکار به مسئله بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری بپردازد. بر همین اساس ابتدا عامل ترس از مشکلات معیشتی تحلیل می‌شود، سپس به ارائه راهکاری اخلاقی تربیتی با استفاده از آموزه‌های وحی در قرآن کریم پرداخته می‌شود.

۳. ملاحظات نظری

۳-۱. بخش اول: تعریف مفاهیم

میل به فرزندآوری: در فرهنگ لغت معین میل به معنی خمیدگی، محبت و خواست و رغبت آمده، میل ارادی و نفسانی را مبدأ حرکت مطابق با قصد و اراده معنا می‌کند و میل بودن کسی به چیزی به معنای تمایل داشتن وی به آن چیز است (معین، ۱۳۸۶). بنابراین در اینجا به معنی تمایل و گرایش زن و شوهر به فرزنددار شدن است.

مشکلات معیشتی: «مشکل» به معنی سختی و دشواری و «مشکلات» جمع آن است و «معیشت» به معنی زندگانی است (معین، ۱۳۸۶) ترکیب این دو معنای عامی دارد که شامل هر سختی و دشواری در زندگی می‌شود. اما این ترکیب در اصطلاح رایج جامعه فارسی‌زبان ایرانی به معنای سختی در تأمین هزینه‌های زندگی به کار می‌رود و مراد از آن در مقاله همین معنای رایج سختی‌ها و مشکلات هزینه‌های زندگی در خانواده‌های با درآمد متوسط به پایین است.

«پنداره» های مشکلات معیشتی: «پنداره» اسم مصدر به معنای گمان، وهم و تخیل به کار می‌رود (معین، ۱۳۸۶). منظور از آن در این نوشتار گمان اشتباه خانواده‌ها در تأثیر واقعی افزایش مشکلات معیشتی با فرزنددار شدن است. توضیح مختصر آنکه با بررسی‌هایی که در بخش اول از یافته‌های تحقیق انجام شده، مشخص می‌شود که مشکلات معیشتی مشکلی واقعی برای فرزندآوری به شمار نمی‌رود، بلکه یک گمان و تصور اشتباهی است که بر زن و شوهر عارض شده است و مانع اقدام آن‌ها برای فرزندآوری است.

راهکارهای اخلاقی تربیتی: «راهکار» به معنای شیوه و روش انجام کاری است (انوری، ۱۳۸۲) که «اخلاقی - تربیتی» صفت برای آن است. این ترکیب به این معنی است که راهکارهای ارائه شده برای حل مشکل بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری در این نوشتار از سنخ علوم اخلاقی و تربیتی است و از حوزه اخلاق و تربیت سرچشمه می‌گیرد.

توکل: توکل در لغت به معنی «واگذاری و تفویض» (فراهیدی، ۱۴۰۹، ص. ۵: ۴۰۵) و در اصطلاح به معنی «تسلیم همه امور به مالک حقیقی آن» (انصاری، ۱۳۷۱، ص. ۱: ۱۹۷) است. در نوشتار حاضر چهار راهکار برای اکتساب و تقویت توکل در بخش دوم از یافته‌ها می‌آید. توکل و واگذاری امور معاش و تأمین رزق و روزی فرزندان به خدا راهکار قرآنی در مسئله این مقاله است.

۳-۲. بخش دوم: مبانی نظری

مبانی نظری در این نوشتار آراء فقها و ادله فقهی درباره فرزندآوری است. (قائنی، ۱۴۲۴، ص. ۱: ۲۳۹-۲۹۳) (قائنی، قاسمی، رخی و کریمی نیا، ۱۳۹۴، ص. ۱: ۲۹۷-۳۵۴) از یک منظر کلی مباحث فقهی در ارتباط با فرزندآوری به دو بخش قبل از انعقاد نطفه و پس‌از آن تقسیم می‌شود.

اول: مبانی فقهی پیش از انعقاد نطفه: به‌طور طبیعی با دو روش عزل (بیرون ریختن منی) و عقیم‌سازی زن یا مرد می‌توان از انعقاد نطفه جلوگیری کرد.

عزل (بیرون ریختن منی) از نظر فقهی جایز است (یزدی، ۱۴۰۹، ص. ۲: ۸۰۹) ولی کراهت دارد (علامه حلی، ۱۴۱۳، ص. ۷: ۳۰۲-۳۰۳) (نجفی (صاحب جواهر)، بی تا (هفتم)، ص. ۲۹: ۱۱۱-۱۱۳)؛ برخی نیز آن را حرام و موجب ثبوت دیه (ده دینار) دانستند (مفید، ۱۴۱۳، ص. ۵۱۶) (طوسی، ۱۴۰۷، ص. ۴: ۳۵۹). اما برخی شرایط و احوال مانند عدم رضایت زوج یا زوجه، شرط ضمن عقد، موقت یا کنیز

بودن زوجه و... می تواند حکم آن را تغییر دهد. (حائری، ۱۴۱۸، ص. ۱۱: ۶۴-۶۵) (یزدی، ۱۴۰۹، ص. ۲: ۸۰۹)

عقیم سازی زن یا مرد از نظر فقهی حرام است. (امام خمینی، ص. ۲: ۱۶۳) (لنکرانی، یازدهم، ص. ۱: ۴۵۸) (مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ص. ۲۱: ۵۶-۶۹) (خوئی، ۱۴۱۶، ص. ۱: ۳۶۰) ادله حرمتش نیز روایتی از رسول الله (صلی الله علیه و آله وسلم) (حر عاملی، ۱۴۰۹، ص. ۱۰: ۴۱۰) و تطبیق قاعده لاضرر (بجنوردی، ۱۴۱۹، ص. ۱: ۲۱۱) بر آن است؛ همچنین به آیه شریفه (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۴: ۱۱۹) به استناد برخی تفاسیر ذیل آن (طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ص. ۳: ۳۳۴) (قمی مشهدی، ۱۳۶۸) برای اثبات حرمت عقیم سازی تمسک شده است.

دوم: مبانی فقهی پس از انعقاد نطفه: مبانی نظری مرتبط با این بخش با احکام سقط جنین در فقه ارتباط دارد. سقط جنین عمدی (با وسایل پزشکی یا ضربه و جنایت) حرام است؛ حتی اگر جنین غیر مشروع (زنا) باشد (سبزواری، ۱۴۱۳، ص. ۲۵: ۲۵۳-۲۵۴) (سیستانی، ۱۴۱۴، ص. ۱: ۴۶۱) و حتی اگر به خاطر مشکلات اقتصادی و مانند آن باشد (امام خمینی، موسوعه الإمام الخمینی، ۱۳۹۲، ص. ۸: ۴۲۸)؛ مگر در صورتی که ادامه بارداری برای مادر خطر داشته باشد و روح دمیده نشده است که آن را جایز دانسته اند (امام خمینی، موسوعه الإمام الخمینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰: ۱۶۱). ادله حرمت سقط جنین در کتب تفصیلی فقهی آمده است (قائنی، ۱۴۲۴، ص. ۱: ۲۳۹-۲۹۳).

نکته: بر اساس دسته بندی ارائه شده داروهای ضد بارداری و روش های متداول امروزی برای پیشگیری از بارداری اگر از انعقاد نطفه جلوگیری کند (مانع لقاح اسپرم و تخمک می شود) ملحق به دسته اول است و اگر نطفه بسته شده را سقط می کند، ملحق به دسته دوم (سقط جنین) می شود.

۴. روش تحقیق

این نوشتار در سال ۱۴۰۱ با روش تحقیق کیفی در شاخه تحلیلی - توصیفی بر محور متن قرآن کریم و برخی روایات به تحلیل آیات و روایات با روش های خاص اجتهاد و استنباط فقهی می پردازد تا راهکارهایی را برای برطرف سازی پنداره تأثیر مشکلات معیشتی بر بی میلی به فرزندآوری از آن منبع وحیانی استخراج کند. با سه گدواژه

«کشتن»، «فرزند»، «هزینه» می‌توان آیات مرتبط با مسئله مقاله را یافت که معادل آن‌ها در عربی «قتل»، «ولد» و «رزق» است. با جستجوی این سه کدواژه در قرآن کریم به سه آیه شریفه دست می‌یابیم که دو آیه ارتباط و دلالت روشنی با مسئله مقاله دارد (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۷: ۳۱) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۶: ۱۵۱). سپس با تحلیل محتوای آیات به راهکار قرآن کریم برای حل این مسئله می‌رسیم. در دو آیه شریفه ابتدا از کشتار فرزندان به خاطر ترس از مشکلات معیشتی نهی می‌کند، سپس در قالب گزاره‌ای خبری خداوند را روزی‌دهنده آن‌ها معرفی می‌کند. با استفاده از روش‌های ظهورگیری در اصول استنباط و اجتهاد فقهی، ارتباط این جمله با نهی از کشتار فرزندان روشن می‌شود و از آن دستور توکل به خدا و واگذاری رزق و روزی فرزندان و تأمین معاش آن‌ها به خداوند توانا استنتاج می‌شود.

در بخش اول یافته‌ها با استفاده از نتایج تحقیقات میدانی که در مقالات یادشده در پیشینه تحقیق آمده است، ریشه‌های میدانی بی‌میلی به فرزندآوری تحلیل می‌شود؛ همچنین با روش ظهورگیری فقهی پنداره‌بودن مشکلات معیشتی از واژه «خشیهٔ إِملاق» در آیه شریفه قرآن کریم استنباط می‌شود و این مطلب در بخش اول (به جز استناد به آمار) به تأیید قرآن کریم نیز می‌رسد. سپس در بخش دوم با مراجعه به بررسی‌های فلسفی در مبادی صدور فعل به تحلیل روانشناسانه (باطنی و نفسانی) باطن زن و شوهر می‌پردازد تا ریشه بی‌میلی به فرزندآوری را -از جهت فلسفی- در مبادی صدور فعل بیابد. پس در بخش دوم ابتدا با روش تحلیل فلسفی-روانشناسی (نفس و باطن) ریشه بی‌میلی به فرزندآوری در باطن زوجین به دست می‌آید، سپس با مراجعه به آیات و روایات با روش تحلیل متنی برپایه اجتهاد فقهی به ارائه راهکار برای حل مشکل می‌پردازد. این قسمت از یافته‌ها حاصل پژوهشهایی در سال ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۰ است که در آن راهکارهای ارائه‌شده در آیات و روایات برای توکل استفاده می‌شود. برای مثال یکی از راهکارها توجه به صفات خاص الهی برای تقویت توکل است. این راهکار با توجه به اناطه و ترتب صفات پروردگار بر دستور به توکل استفاده می‌شود؛ به این صورت که ترتب دستور توکل بر صفات پروردگار به معنی نقش مؤثر توجه به آن صفت در ایجاد و تقویت توکل در نفس است.

۵. یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق در دو بخش ارائه می‌شود تا با پاسخ به دو پرسش فرعی به پاسخی برای پرسش اصلی دست یابد.

۵-۱. بخش اول: برخی پنداره‌های ناشی از مشکلات معیشتی در بی میلی به فرزندآوری

بخش اول درصدد پاسخ به پرسش فرعی اول تنظیم شده است. پرسش فرعی اول از این قرار بود: خانواده‌هایی که به خاطر ترس از مشکلات معیشتی میلی به فرزندآوری ندارند، چه پنداره‌هایی نسبت به مشکلات معیشتی دارند؟ که اکنون به پاسخ آن می‌پردازیم.

در جامعه امروزی کم نیستند خانواده‌هایی که به بهانه مشکلات معیشتی از فرزندآوری منصرف می‌شوند یا رو به تک‌فرزندی می‌آورند. درحالی که با نگاه مختصری به خانواده‌های تنگدست و ثروتمند درمی‌یابیم که ثروت نه تنها در زیاد شدن میل به فرزندآوری اثری ندارد، بلکه برعکس هرچقدر خانواده‌ها پولدارتر هستند، فرزند کمتری دارند و به حیوان‌فرزندی و مانند آن گرایش پیدا کرده‌اند. این نکته در آمار رسمی نیز بروز و ظهور دارد (ملکوتی نیا الف، ۱۴۰۰). به‌طور مثال آفریقا با میانگین سنی ۲۰ سال جوان‌ترین قاره جهان و اروپا با میانگین سنی ۴۰ سال پیرترین قاره جهان هستند، ولی از نظر ثروت رابطه معکوس دارند. همچنین در کشور ایران بیشترین ثبت ولادت در استان‌های سیستان بلوچستان و هرمزگان است (به ازای هر هزار نفر به ترتیب ۳۲،۵ و ۲۳،۵) و کمترین ثبت ولادت برای استان‌های گیلان و مازندران (به ازای هر هزار نفر به ترتیب ۱۲،۹ و ۱۴،۳) است؛ درحالی‌که متوسط درآمد هر مازندرانی در سال ۹۲ حدود ۱۵ میلیون تومان بوده است و متوسط درآمد هر ایرانی در این سال حدود ۸ میلیون بوده است (ملکوتی نیا الف، ۱۴۰۰).

برخی پنداره‌های ناشی از مشکلات معیشتی - که باعث شده خانواده‌ها میلی به فرزندآوری نداشته باشند- در ادامه اشاره می‌شود.

۵-۱-۱. پنداره اول: سستی ایمان و باور به وعده‌های روزی‌دهنده

جلوگیری از تکثیر نسل و فرزندآوری به دلیل مشکلات معیشتی نشانه باورنداشتن به وعده‌های خداوند در باب تأمین رزق و روزی است. قرآن کریم به صراحت این نکته را به مخاطبانش تذکر می‌دهد: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۷: ۳۱) و آیات دیگری با همین بیان که از کشتن فرزند نهی می‌کند و رزق آن‌ها و پدر و مادرانشان را به دست خدا می‌داند (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۶:

(۱۵۱) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۹: ۲۸). همچنین آیاتی که رزق و روزی همه جنبندگان را به دست خدا می‌داند در این گروه جای دارد: «مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۱: ۶) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۹: ۶۰) و آیاتی که خدا را روزی دهنده مطلق معرفی می‌کند (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲: ۲۱۲) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۳: ۲۷) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۳: ۳۷) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۰: ۳۱) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۴: ۳۸) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۶۵: ۳).

۵-۱-۲. پنداره دوم: ترس از ناتوانی در تأمین هزینه‌های حال و آینده

برخی از خانواده‌ها نگران مخارج و هزینه‌های سنگین فرزندان در زمان حال یا آینده هستند و همین ترس مانع جدی آن‌ها برای فرزندآوری است. ایشان معتقدند که شاید در ابتدا و سال‌های اولیه مخارج را بتوانند تأمین کنند، اما به‌مرور با افزایش سن فرزند و هزینه‌های تحصیل و معاش و اوقات فراغت فرزند از عهده این هزینه‌ها نمی‌توانند برآیند. البته برخی خانواده‌ها با سطح درآمدی کمتر از همان ابتدای تولد فرزند از هزینه‌های سنگین او می‌ترسند. (ملکوتی نیا ب، ۱۴۰۰)

در خصوص این مورد علاوه بر آیات پنداره اول، روایاتی نیز به این نوع نگرش اشاره کردند و آن را نکوهیدند. از جمله: «يَا ابْنَ آدَمَ لَا تَحْمِلْ هَمَّ يَوْمِكَ الَّذِي لَمْ يَأْتِكَ عَلَى يَوْمِكَ الَّذِي قَدْ أَتَاكَ فَإِنَّهُ إِنْ يَكُ [يَكُنْ] مِنْ عُمْرِكَ يَأْتِ اللَّهُ فِيهِ بِرِزْقِكَ» (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص. ۵۲۳) و روایات دیگر (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص. ۸۲) (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ص. ۴: ۳۸۶) (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص. ۴۰۴) (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص. ۲۹۳)

۵-۱-۳. پنداره سوم: واقعی پنداشتن نیازهای غیرواقعی

برخی از تجملات و مدگرایی‌ها در زندگی امروزه وارد شده که در نسل‌های گذشته نبوده و همین سبب بالا رفتن هزینه‌ها شده است. هزینه‌هایی که اگر با نگاه وجدان و انصاف نگاه شود، ضرورتی ندارد و بدون آن‌ها نیز زندگی جاری است و چه‌بسا آرامش بیشتری نیز دارد؛ مثلاً اسباب‌بازی‌های ساده و ارزان‌قیمت هم هزینه کمتری برای والدین دارد و هم دغدغه و اضطرابی برای خراب شدن آن به دست فرزند وجود ندارد و از این نظر آرامش دارد. مثال دیگر خرید پوشاک است. می‌توان لباس‌های سالم فرزندان بزرگ‌تر را برای فرزندان بعدی استفاده کرد و در هزینه لباس صرفه‌جویی

داشت؛ یا با تفکیک لباس‌های مخصوص بازی از لباس‌های رسمی و مهمانی لباس‌ها را سالم نگه داشت تا برای فرزندان بعدی نیز قابل استفاده باشد. راهکارهایی از این قبیل بسیار است که با رجوع به خود و اطرافیان موارد فراوانی را می‌توان برای کم کردن هزینه‌ها به کار بست. (ملکوتی نیا ب، ۱۴۰۰)

در متون دینی نیز توصیه‌های فراوانی برای تدبیر معیشت شده و از اسراف نهی شده است. (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۴: ۵۲-۵۶) چه بسا یکی از معانی برجسته و مصداق بارز تدبیر معیشت، کار بست همین راهکارها برای کم شدن هزینه‌های فرزندان باشد.

۵-۱-۴. پنداره چهارم: حرص و طمع در زندگی

حرص و طمع به مال دنیا که سبب بی میلی به فرزندآوری می‌شود، به دو گونه قابل تفسیر است: یک نوع از حرص و طمع برای به دست آوردن بهترین وسایل و لوازم زندگی و به روز بودن آن‌ها است که هزینه‌های زندگی را بالا می‌برد. این نوع حرص معمولاً با رقابت و چشم‌وهم‌چشمی با دوستان و آشنایان همراه می‌شود. (ملکوتی نیا ب، ۱۴۰۰) شاید روایت امام سجاد علیه‌السلام بر همین نکته اشاره دارد: «رَأَيْتُ الْخَيْرَ كُلَّهُ قَدْ اجْتَمَعَ فِي قَطْعِ الطَّمَعِ عَمَّا فِي أَيْدِي النَّاسِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۲: ۳۲۰) قطع طمع از آنچه مردم دارند مایه خیر و سعادت در دنیا و آخرت خواهد شد.

نوع دیگری از حرص و طمع وجود دارد که در قالب زراندوزی و جمع کردن ثروت و بخل در هزینه کردن برای زندگی بروز می‌کند که با پول دوستی همراه است و در روایات با تعبیر «حب المال» بدان اشاره شده است: «مَا ذُبَّانِ ضَارِبَانَ فِي غَنَمٍ قَدْ فَارَقَهَا رِعَاؤُهَا أَحَدُهُمَا فِي أَوْلَاهَا وَ الْآخِرُ فِي آخِرِهَا بِأَفْسَدَ فِيهَا مِنْ حُبِّ الْمَالِ وَ الشَّرْفِ فِي دِينِ الْمُسْلِمِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۲: ۳۱۵)؛ این نوع حرص نیز باعث بالا رفتن هزینه‌های زندگی می‌شود و به گفته روایات سبب هلاکت صاحبش می‌شود: «إِنَّ الدِّيَّارَ وَ الدَّرَّهَمَ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكَمْ وَ هُمَا مُهْلِكَاكُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۲: ۳۱۶).

در هر دو تفسیری که از حرص و طمع ارائه شد، شخص حریص به خاطر هزینه‌های بالا و زراندوزی میلی به فرزندآوری ندارد؛ چراکه آن را مانع مهمی برای جمع‌آوری مال و ثروت می‌بیند. در حالی که این پنداره نیز می‌تواند با قناعت‌ورزی و ساده‌زیستی برطرف شود. در روایتی از امام صادق^۷ به این نکته اشاره شده است که اگر کسی بخش مهمی از تلاش و همتش دنیا باشد، خدا فقر را در پیشگاه او قرار

می‌دهد تا دائم خود را فقیر ببیند و برعکس اگر کسی همت خود را برای آخرت قرار داد، خداوند متعال بی‌نیازی و ثروت را در قلب او می‌گذارد تا خود را بی‌نیاز از مال دنیا ببیند. (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۲: ۳۱۹).

۵-۱-۵. جمع‌بندی بی‌میلی به فرزندآوری ناشی از ریشه‌های پنداره مشکلات اقتصادی

با بررسی پنداره‌های گوناگون در مشکلات معیشتی و نگاهی آماری به تعداد فرزندان خانوارهای ثروتمند و فقیر و مقایسه بین آن‌ها دریافتیم که پول و ثروت، نه تنها باعث میل به فرزندآوری بیشتر نیست، بلکه هرچه توان اقتصادی خانواده‌ها بیشتر می‌شود، گرایش آن‌ها نیز به تک‌فرزندی و حیوان‌فرزندی بیشتر می‌شود. در همین راستا چهار نمونه از پنداره‌های مشکلات اقتصادی بررسی شد. همان‌طور که پیداست این چهار مورد تنها برای نمونه بود و می‌توان موارد متعدد دیگری نیز بر آن‌ها افزود که پرداختن به آن موجب می‌شد نوشتار از هدف اصلی که ارائه راهکار برای رفع این پنداره‌هاست، دور شود. البته در برخی نوشته‌ها به موارد بیشتری نیز اشاره شده است. (ملکوتی نیا الف، ۱۴۰۰؛ ملکوتی نیا ب، ۱۴۰۰)

نکته‌ای که در این قسمت بر آن اصرار داشتیم، واژه «پنداره» بود. همان‌گونه که از آمار مشخص شد، مشکلات اقتصادی که برخی خانواده‌ها برای بی‌میلی خودشان به فرزندآوری بیان می‌کنند یک دلیل واقعی با اثر حقیقی نیست، بلکه دلیلی ناشی از پنداشت غلط خودشان است. گمان می‌کنند اگر وضع اقتصادی بهتری داشتند، تمایل بیشتری به فرزندآوری برایشان پیدا می‌شد، درحالی‌که آمار خلاف آن را نشان می‌دهد. این خانواده‌ها باید با دلیل و منطق، ترس خود از مشکلات معیشتی را ریشه‌یابی و تحلیل کنند تا به پوچ و بی‌اثر بودن آن برسند.

۵-۲- بخش دوم: ریشه‌یابی بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری و راهکارهای اخلاقی تربیتی قرآن و روایات

بخش دوم درصدد پاسخ به پرسش فرعی دوم تنظیم شده است. پرسش فرعی دوم از این قرار بود: ریشه بی‌میلی به فرزندآوری در کدام مرحله از مبادی فعل است و راهکار (های) اخلاقی تربیتی قرآن چیست؟ اکنون به پاسخ آن می‌پردازیم. ابتدا بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری ناشی از مشکلات معیشتی ریشه‌یابی می‌شود، سپس با توجه به ریشه مسئله راهکارهای اخلاقی تربیتی قرآن ارائه می‌شود.

۵-۲-۱. ریشه‌یابی بی‌میلی به فرزندآوری با تحلیل فلسفی از مبادی فعل فرزندآوری

از منظر فلسفی هر فعلی برای صدورش نیاز به پیمودن چند مرحله دارد که از آن در علم فلسفه با عنوان «مبادی صدور فعل» یاد می‌شود. (صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۸، ص. ۲: ۲۵۱) (صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۰، ص. ۶۵۱) این مبادی چهار مرحله است: تصور، تصدیق به‌فایده، شوق اکید و اراده که پس از عبور از این مبادی - اگر از افعال خارجی باشد - تحریک عضلات رخ می‌دهد و در صورت نبود مانع فعل صادر می‌شود. فرزندآوری نیز از این قاعده مستثنا نیست. ابتدا باید تصور و تصدیق به‌فایده برای زن و شوهر باشد، سپس به آن اشتیاق پیدا کنند تا به مرحله اراده برسند. پس از اراده اگر مانعی مثل ناتوانی در فرزنددار شدن نباشد و شرایط انعقاد نطفه فراهم باشد، نطفه تشکیل می‌شود تا به مرحله رشد و تولد برسد.

خانواده‌هایی که به فرزندآوری گرایشی ندارند و بی‌میل هستند، در مرحله سوم از مبادی فعل متوقف شده‌اند؛ یعنی تصور فرزندآوری دارند و حتی فواید آن را نیز تصدیق می‌کنند، اما به دلایل گوناگون - از جمله ترس از مشکلات اقتصادی - اشتیاقی به آن ندارند. ایشان چنین می‌پندارند که در تأمین معیشت فرزندان تنها و ناتوان هستند (چهار پنداره در این‌باره آورده شد) و این پنداره‌ها مانع اشتیاق آن‌ها به فرزندآوری شده است؛ بنابراین برای رفع این مشکل باید پنداره‌های آنان اصلاح شود تا خیالشان از مشکلات اقتصادی و معیشتی راحت شده و برای فرزنددار شدن اقدام کنند.

الف. راهکار قرآن: واگذاری امور زندگی به خداوند متعال و توکل بر او

خداوند متعال در قرآن کریم در آیه‌ای که مربوط به کشتن فرزندان به‌خاطر مشکلات اقتصادی است، پس از نهی از کشتن فرزندان «لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۷: ۳۱) گزاره‌ای را بیان می‌کند تا خیال خانواده‌ها برای تأمین معاش فرزندان راحت شود. چنین می‌فرماید: «نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۷: ۳۱) روزی‌دهنده خدا است. اعتقاد و باور به این گزاره و واگذاری هزینه‌های واقعی زندگی به او این مشکل را برطرف می‌کند.

اگر انسان امور خود و فرزندانش را از همه نظر - از جمله تأمین معاش و هزینه‌های زندگی - به خداوند متعال واگذار کند و بر او توکل کند، ترسی از مشکلات اقتصادی و معیشتی برایش باقی نمی‌ماند تا سبب بی‌میلی به فرزندآوری شود؛ بنابراین از مهم‌ترین

راهکارهایی که می‌تواند این مسئله را در خانواده‌ها حل کند، تقویت توکل در زن و شوهر و باور به قدرت الهی برای تأمین رزق و روزی همه جنبندگان است. خانواده‌ها باید در مسئله تأمین هزینه‌های زندگی به خدا توکل کنند. در نتیجه با ارائه راهکارهایی برای ایجاد و تقویت توکل و پابندی خانواده‌ها به آن‌ها مشکل بی‌میلی به فرزندآوری در خانواده‌ها نیز برطرف می‌شود.

۵-۲-۲. راهکارهای درونی‌سازی توکل و تقویت آن در آیات و روایات

از آیات و روایاتی که دستور یا توصیه به توکل داده است، راهکارهایی برای درونی‌سازی آن به دست می‌آید. چهار راهکار به‌دست‌آمده برای توکل در ادامه تبیین می‌شود.

الف. راهکار اول: توجه به ویژگی‌ها و صفات الهی

در آیات توکل آنچه بسیار به چشم می‌خورد، توجه دادن به صفات باری تعالی است. در قرآن کریم هرگاه از توکل سخنی به میان می‌آید، در موارد بسیاری آن را با صفتی از صفات باری تعالی همراه می‌سازد. سؤالی که در مواجهه با این نکته به ذهن می‌آید این است که آیا این همراه‌سازی برخی صفات باری تعالی با توکل، در قرآن کریم حاوی نکته خاصی است یا نکته خاصی در بر ندارد؟ بدون تردید در قرآن کریم اسرار بی‌شماری نهفته است که نباید به‌سادگی از آن عبور کرد. لذا به نظر می‌رسد این همراهی و مقارنت ممکن است برای بیان نوعی ارتباط و ترتب میان آن دو به‌کاررفته باشد.

برای رسیدن به پاسخ باید در آیات قرآن دقت و تأمل شود تا شاید به برخی از ظرایف و نکات ناب برای پاسخ به این سؤال دست یافت. در ادامه به برخی از این آیات اشاره می‌شود؛ آیاتی که میان توکل و صفات باری تعالی نوعی همراهی و ارتباط برقرار شده است.

۱- **قدرت و اقتدار الهی:** قدرت الهی یکی از صفات پروردگار متعال است که در آیات متعددی همراه توکل آمده است و به مخاطب چنین توجه می‌دهد که برای توکل به خداوند باید به قدرت باری تعالی توجه کرد. در ادامه به یکی از آیات اشاره می‌شود:

«إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا» (قرآن، ۱۳۹۸،

ص. ۱۱: ۵۶)

در این آیه شریفه بر دو صفت ربوبیت و قدرت الهی تأکید شده است. وجه استشهاد به آیه شریفه، صفت قدرت الهی است و صفت ربوبیت در همان عنوان

پرداخته می‌شود.

تعبیر «مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا» به قدرت نامتناهی پروردگار نسبت به تمام موجودات اشاره دارد؛ بدین معنا که تمام موجودات تحت سیطره خداوند متعال هستند و تمام امور تحت اختیار و قدرت باری تعالی قرار دارد.

نحوه قرار گرفتن این تعبیر پس از توکل، ظهور در آن دارد که توکل بر خداوند مبتنی بر قدرت الهی قلمداد شده است. از آیه شریفه چنین برداشت می‌شود که توجه به قدرت مطلقه الهی راهکار مهمی برای توکل به خداوند متعال است.

تعبیر ویژه‌ای که در اینجا برای اشاره به قدرت الهی به کاررفته است و تقارن میان این صفت با توکل، گویای نحوه‌ای سببیت میان آن‌ها است. بر این اساس برای ایجاد و تقویت توکل باید به صفت قدرت الهی توجه کرد. لذا هرچه قدرت الهی در قلب انسان بیشتر نفوذ کند و انسان به قدرت خداوند یقین بیشتری پیدا کند، توکل او نیز قوی‌تر می‌شود و کارها را با اطمینان بیشتری به خداوند متعال واگذار می‌کند.

۲- ربوبیت خداوند: صفت دیگری که همراه توکل در آیات متعددی آمده است و بدین سبب بر مقارنت میان آن‌ها تأکید شده، ربوبیت خداوند است. آیات متعددی وجود دارد که به یک آیه از آن‌ها اشاره می‌شود:

«قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابِ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۳: ۳۰)

در این آیه شریفه، پیش از توکل، به صفت ربوبیت خداوند و یکتایی او اشاره شده است. در واقع ابتدا خدا را به ربوبیت و یکتایی توصیف می‌کند، سپس بر چنین خدایی با چنین صفتی توکل می‌کند. این نحوه همراهی به صورت ترتب توکل بر صفت خاصی از صفات باری تعالی می‌تواند بیانگر این نکته باشد که توجه به این صفت راهکار ایجاد و تقویت توکل است. (این نکته در تفسیر علامه طباطبایی؛ نیز از آیه استفاده شده است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱: ۳۵۸))

۳- عزت الهی: اولین شاهد این قسمت، آیه شریفه «إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ * فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۷:

۷۸-۷۹)

در این آیه شریفه دو صفت عزت و علم الهی آمده و پس از آن با «فاء» تفریع دستور توکل را بر آن صفات مترتب می‌سازد. در پایان نیز بر حقانیت آشکار مسیر مخاطب خود (پیامبر^ا) اشاره می‌کند. موضوع سخن در این قسمت صفت «العزیز» است و سایر نکات آیه در جای خود بررسی می‌شود.

حرف «فاء» در اینجا ظهور در تفریع دارد؛ یعنی دستور توکل متفرع از آن صفات و مترتب بر آنها است؛ لذا از بیان آیه شریفه به قرینه «فاء» تفریع می‌توان چنین استفاده کرد که آن صفات مذکور، در توکل و واگذاری امور به خداوند تأثیر دارد. (این مضمون در برخی تفاسیر بدان اشاره شده است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵: ۳۹۰) (نهادندی، ۱۳۸۶، ص. ۴: ۵۹۲) (جمل، ۱۴۲۷، ص. ۵: ۴۶۲))

در تجزیه و ترکیب آیه شریفه نیز به این مطلب اشاره شده است: «الفاء الفصيحة لأنها تفریع علی قوله العزيز العليم أي ان عرفت هذه الصفات لله تعالى و آمنت بها فتوکل» (درویش، ۱۴۱۵، ص. ۷: ۲۵۵)

دومین شاهد این قسمت آیه شریفه پیش رو است که در آن صفت عزت و رحمت الهی، همراه با توکل آمده است: «وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۶: ۲۱۷) در این آیه شریفه توکل به صورت مستقیم معلق بر وصف «عزیز» و «رحیم» شده است. در این قسمت موضوع سخن وصف «عزیز» است.

در این آیه شریفه توکل به طور مستقیم به صفت «عزت» تعلق گرفته است که ظهور در ارتباط و توقف میان آنها دارد؛ لذا این آیه شریفه مخاطبین خود را به صورت واضح تری نسبت به آیات قبل به صفت عزت (و همچنین رحمت) توجه می‌دهد.

همچنین آیه شریفه «مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۸: ۴۹) مشابه آیه قبل و در آن سیاق به شمار می‌رود و نه تنها مؤید آن است، بلکه خودش می‌تواند دلیل مستقلی به شمار برود.

پس بر اساس این آیات شریفه به نظر می‌رسد که یکی از راه‌های ایجاد و تقویت توکل، توجه کردن به صفت عزت الهی (و همچنین رحمت) است.

۴- دیگر صفات و ویژگی‌های الهی مؤثر در توکل: صفات و ویژگی‌های دیگری نیز در آیات آمده است که برای پرهیز از طولانی شدن نوشته تنها از آنها نام برده می‌شود و توضیحات و وجه دلالتشان در نگاشته‌های تفصیلی از نگارنده خواهد آمد. این صفات و ویژگی‌ها عبارت‌اند از: علم الهی (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۷: ۷۸-۷۹) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۸: ۶۱)؛ گستره علم الهی (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۷: ۸۹)؛ رحمت الهی (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۶۷: ۲۹) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۶: ۲۱۷)؛ حی سرمدی (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۵: ۵۸)؛ خداوند نقطه بازگشت همگان (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۱: ۱۲۳) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۴۲: ۱۰) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۳: ۳۰).

۵- جمع‌بندی وجه دلالت آیات در راهکار اول (توجه به برخی صفات الهی):
در هر یک از این آیات، توکل بر خداوند با صفتی از صفات الهی همراه شده است و توکل را با آن صفات پیوند داده است. این نحوه ارتباط صفت با توکل، خصوصاً در مواردی که توکل بر صفات مترتب شده است، انسان را متوجه این نکته می‌سازد که برای ایجاد و تقویت توکل در نفس، توجه به این صفات باری‌تعالی راهکار مؤثری است؛ مثلاً برای تقویت توکل باید به قدرت و عزت الهی توجه داشت که با این توجه و اراده باطنی، توکل در نفس انسان ایجاد و تقویت می‌شود.

به نظر می‌رسد در میان این صفات، صفتی که توجه به آن نقش عمده و کلیدی دارد، صفت قدرت الهی است؛ زیرا با توجه به جوانب و ارکان مسئله به نظر می‌رسد توکل بر خداوند با صفت قدرت الهی پیوند خورده است و با آن تناسب دارد. لذا حتی اگر ظهور آیات هم وجود نداشت، تناسب توکل با قدرت الهی به ذهن متبادر می‌شد. به این بیان که ضعیف باید به قوی و قادر مطلق تکیه کند و آموزش را به او بسپارد. بر همین اساس انسان هرچه بیشتر به ضعف خود و قدرت مطلقه الهی توجه کند، درمی‌یابد که باید به او توکل کند، پس با اراده خویش آموزش را به او می‌سپارد.

ب. راهکار دوم: تقویت ایمان

بررسی آیات شریفه قرآن کریم نشان می‌دهد که آیات متعددی توکل را به ایمان شخص متوکل مرتبط می‌سازد. به تناسبی که ایمان شخص قوی می‌شود، توکل او نیز بالا می‌رود و قوت می‌یابد؛ بنابراین در روش دوم برای تقویت توکل باید ایمان شخص متوکل تقویت پیدا کند.

دو آیه از آیات شریفه‌ای که در این باره آمده است، در ادامه بررسی می‌شود.

آیه اول: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۸: ۲)

در این آیه شریفه سه صفت بارز برای مؤمنین بیان می‌کند؛ ترسان شدن دل‌هایشان هنگام یاد خدا، ازدیاد ایمان هنگام تلاوت آیات الهی و توکل بر پروردگار. محل شاهد برای استفاده این راهکار از آیه شریفه، صفت سوم است؛ یعنی مجموع مبتدا و خبر سوم که با «واو» عطف شده است: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ...عَلَىٰ رَبِّهِمْ

۱. برای هر صفت آیات متعددی در قرآن کریم آمده است، ولی برای پرهیز از طولانی شدن متن تنها به یک یا دو آیه در صفت‌های الهی مرتبط با توکل اکتفا شده است و در نگاه‌های تفصیلی خواهد آمد.

تَوَكَّلُونَ» در این ترکیب واژه «الْمُؤْمِنُونَ» مبتدا واقع شده و یکی از صفات آن‌ها (توکل بر پروردگار) به‌عنوان خبر آورده شده است.

حمل خبر بر مبتدا به معنی برقراری اتحاد میان موضوع و محمول است. بر اساس این تعبیر آیه شریفه، ایمان با توکل اتحاد دارد و اتحاد به معنی پیوند عمیق میان این دو عنصر است. البته میان آن‌ها شاید حمل ذاتی برقرار نباشد، اما حمل شایع قطعاً خواهد بود؛ لذا اتحاد مصداقی میان این دو فضیلت اخلاقی برقرار است. اتحاد میان توکل و ایمان به معنی برقراری رابطه و تأثیر مستقیم میان آن دو است. پس معنای این گزاره خبری در آیه شریفه، چنین است که تقویت یکی سبب تقویت دیگری می‌شود.

از طرفی چون ایمان موضوع واقع شده است و توکل در جانب محمول قرار گرفته است، ظهور در این دارد که ایمان از ارکان توکل به شمار می‌رود؛ همان‌طور که در آیه قبل این‌گونه بود. به همین دلیل تقویت ایمان سبب تقویت توکل است.

علامه طباطبایی؛ در المیزان از این آیه شریفه استفاده می‌کند که این صفات ملازم با ایمان است و ترتیب بیان آن‌ها به‌حسب طبع است و برای بیان چگونگی بروز آن در نفس به این ترتیب آمده است. ایشان پس از توضیحات مفصل برای صفات پنج‌گانه، بر ضرورت توکل تأکید می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص. ۹، ۱۱-۱۲)

آیه دوم: در آیه قبل با تک آیه مواجه بودیم، اما در اینجا فقره محل استشهاد در آیات متعددی قرار دارد که در مجموع، طایفه‌ای از آیات را تشکیل می‌دهد.

فقره محل استشهاد عبارت است از: «وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» که در آیات متعددی از قرآن کریم تکرار شده است. (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۳: ۱۲۲) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۳: ۱۶۰) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۵: ۱۱) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۹: ۵۱) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۴: ۱۱) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۵۸: ۱۰) (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۶۴: ۱۳)

در این عبارت موضوع دستور توکل، عنوان «المؤمنون» است. دستور توکل خطاب به افراد با ایمان شده است. لحاظ عنوان ایمان در موضوع حکم، به معنی موضوعیت داشتن آن است. معنای این عبارت چنین است: «افراد با ایمان باید بر خداوند توکل کنند» بنابراین مطابق این عبارت عنوان ایمان سبب فعلیت وجوب توکل بر ذمه مکلف است. مترتب کردن دستور توکل بر عنوان ایمان، می‌تواند به معنی اثر ایمان در توکل باشد. هرچه سبب قوی‌تر باشد و در مراتب بالاتر قرار گیرد، مسبب نیز تقویت می‌شود. (سبزواری در تفسیرش به این مطلب اشاره دارد. (موسوی

سبزواری، ۱۴۰۹، ص. ۷: ۱۵))

پس بر اساس عبارت مشترک در این آیات شریفه توکل از این ایمان سرچشمه می‌گیرد و ایمان سبب فعلیت و جوب توکل است، لذا برای ایجاد و تقویت توکل باید ایمان شخص تقویت شود.

ج. راهکار سوم: توجه به درماندگی (عجز) مخلوقات و ناامیدی از آن‌ها

در ارتباط با این راهکار دو روایت با یک مضمون در کتب روایی یافت شد که در ادامه هر دو می‌آید و پس از ذکر هر دو روایت، توضیح داده می‌شود:

روایت اول: «قَالَ جَاءَ جِبْرِئِيلُ (عليه السلام) إِلَى النَّبِيِّ (صلى الله عليه وآله وسلم) فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله وسلم) إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَرْسَلَنِي إِلَيْكَ بِهَدِيَّةٍ لَمْ يُعْطِهَا أَحَدًا قَبْلَكَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ۹ قُلْتُ وَمَا هِيَ... فَقُلْتُ وَمَا التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ فَقَالَ الْعِلْمُ بِأَنَّ الْمَخْلُوقَ لَا يَضُرُّ وَلَا يَنْفَعُ وَلَا يُعْطَى وَلَا يَمْنَعُ وَاسْتِعْمَالُ الْيَأْسِ مِنَ الْخَلْقِ...» (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص. ۲۶۱)

روایت دوم: «وَسَأَلَ النَّبِيُّ (صلى الله عليه وآله وسلم) جِبْرِئِيلَ عَنِ تَفْسِيرِ التَّوَكُّلِ فَقَالَ الْيَأْسُ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ وَ أَنْ يَعْلَمَ أَنَّ الْمَخْلُوقَ لَا يَضُرُّ وَلَا يَنْفَعُ وَلَا يُعْطَى وَلَا يَمْنَعُ» (نوری، ۱۴۰۸، ص. ۱۱: ۲۱۸)

در این دو روایت شریف که مضمون واحد دارد^۱، حضرت رسول اکرم^۹ از حضرت جبرئیل (علیه السلام) از حقیقت توکل می‌پرسد و حضرت جبرئیل^۷ در پاسخ حقیقت مصداقی و روش عملی رسیدن به آن را بیان می‌کند.

بر اساس این روایت حقیقت توکل چیزی جز دل بردن از مخلوقات نیست. تحقق کامل ناامیدی از غیر خدا انسان را به توکل می‌رساند؛ موجب تحقق توکل می‌شود؛ به عبارت دیگر اگر انسان بخواهد توکل را در خود ایجاد یا تقویت کند باید از مخلوقین ناامید شود و بداند که از آن‌ها کاری ساخته نیست.

بنابراین در این روایت شریف در پاسخ به حقیقت و تعریف توکل، روش عملی رسیدن به آن بیان می‌شود. گویا اگر ناامیدی از مخلوقات حاصل شود، همان‌جا محل تحقق توکل است. پس برای تحقق و تقویت توکل باید ناامیدی از خلق محقق شود و

۱. با توجه به تشابه لفظی دو روایت و عدم ذکر سند برای روایت دوم، بعید نیست که این دو روایت از یک واقعه حکایت می‌کند و چه‌بسا یک روایت بوده که دومی تقطیع یا نقل به مضمون از روایت طولانی اول باشد.

تقویت یابد.

نکته: توجه به عجز مخلوقات با توجه به قدرت خداوند متعال که در راهکار اول مطرح شد، رابطه تضایفی دارند و مکمل یکدیگر به شمار می‌روند؛ یعنی علاوه بر آنکه هر دو راهکار مستقل محسوب می‌شوند، ترکیب این دو راهکار و کنار هم قرار گرفتن آن‌ها نیز راهکار دیگری را تشکیل می‌دهد. این راهکار ترکیبی به دلیل جمع ویژگی هر دو راهکار در خود، تقویت یافته و قوی‌تر و مؤثرتر عمل می‌کند.

البته باید توجه داشت که این نکته برای سایر راهکارها نیز صادق است. بدیهی است که هرچه راهکارهای توکل بیشتر باشد، اثر آن در تقویت توکل بیشتر خواهد شد؛ ولی این دو راهکار به دلیل ویژگی تضایفی که دارند؛ به‌طور ویژه مورد توجه قرار گرفت و تذکر داده شد.

د. راهکار چهارم: حضور در مسیر حق و استقامت بر آن

در آیه شریفه پیش رو از آیات توکل، بر حضور در مسیر حق تأکید شده است: «فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۲۷: ۷۹) در این آیه شریفه ابتدا امر به توکل می‌کند؛ سپس بلافاصله می‌فرماید قطعاً تو بر حقانیت آشکار هستی که به حقانیت راه پیامبر اکرم^۹ و اهل ایمان، اشاره دارد.

بسیاری از تفاسیر درباره این آیه شریفه تصریح کردند که این عبارت تعلیل برای توکل است. تفاسیر شیعی: (طبرسی، ۱۳۷۲، ص. ۳: ۲۰۱) (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ص. ۹: ۵۸۷) (کاشانی، ۱۴۲۳، ص. ۵: ۱۲۳)؛ تفاسیر اهل سنت: (زمخشری، ۱۴۰۷، ص. ۳: ۳۸۳) (پانانی‌پتی، ۱۴۱۲، ص. ۷: ۱۳۱) (آلوسی، ۱۴۱۵، ص. ۱۰: ۲۳۰) همچنین از منظر ادبیات عرب، این عبارت جمله اسمیه است که محلی از اعراب ندارد و تعلیل برای توکل است؛ همان‌طور که کتاب‌های اعراب القرآن چنین تصریح کردند. (درویش، ۱۴۱۵، ص. ۷: ۲۵۵) (دعاس، ۱۴۲۵، ص. ۲: ۴۱) لذا به نظر می‌رسد این جمله در تعلیل، ظهور دارد.

بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که عبارت «إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ» در واقع در مقام بیان علت توکل و واگذاری امور به خداوند متعال است؛ به این بیان که وقتی انسان بر صراط مستقیم و راه حق قرار دارد، باید امور خود را به خداوند متعال واگذارد. انسان وقتی به حقانیت مسیر خویش اطمینان داشته باشد و بر آن استقامت بورزد، در توکل خود نیز محکم‌تر و مطمئن‌تر خواهد بود. پس حضور در مسیر حق و

استقامت بر آن راهی برای ایجاد و تقویت توکل به شمار می‌رود. احتمالی که ممکن است به وجه دلالت این آیه شریفه خدشه وارد سازد اختصاص آن به پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) است؛ چراکه آیه خطاب مستقیم به وجود مبارک رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) است لذا ممکن است تصور شود که این آیه از مختصات نبی (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) است، اما اصل عدم اختصاص است در مجموع پنج دلیل برای تعمیم این‌گونه آیات برای عموم مردم وجود دارد: ۱- قاعده تاسی مستفاد از آیه «لقد کان لکم فی رسول‌الله اسوۃ حسنۃ» (قرآن، ۱۳۹۸) (احزاب: ۲۱)؛ ۲- تنقیح مناط؛ ۳- الغاء خصوصیت؛ ۴- روایاتی که علماء را وارثان انبیاء: معرفی می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۱: ۳۲) (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۱: ۳۴)؛ ۵. روایاتی که علماء را جانشین ائمه: بیان می‌کند. (کلینی، ۱۴۰۷، ص. ۱: ۶۷)؛ ر.ک: (اعراف، ۱۳۹۲، ص. ۴۱-۴۲) (اعراف، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۸-۱۹۹)

نتیجه‌گیری

مسئله‌ای که این نوشتار درصدد یافتن راهکاری برای برطرف سازی آن برآمد بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری یا کشتن فرزندان به دلیل مشکلات معیشتی بود. نوشتار حاضر با روش توصیفی- تحلیلی و متن محور به پاسخ یک پرسش اصلی و دو پرسش فرعی در بخش یافته‌های تحقیق پرداخت.

برهمن اساس ابتدا چهار پنداره‌ای بررسی شد که مرتبط با مشکلات معیشتی بود و سبب کاهش میل خانواده‌ها به فرزندآوری می‌شد. این پنداره‌ها عبارت‌اند از:

اول: سستی ایمان و باور به وعده‌های روزی‌دهنده

دوم: ترس از ناتوانی در تأمین هزینه‌های حال و آینده

سوم: واقعی پنداشتن نیازهای غیرواقعی

چهارم: حرص و طمع در زندگی

سپس به ریشه‌یابی مشکل از منظر تحلیل فلسفی در مبادی صدور فعل پرداخته شد. بیان شد که این مسئله در نقطه گرایش و اشتیاق به فرزندآوری- یعنی مرحله سوم از مبادی فعل (شوق اکید)- باید درمان شود.

با این تحلیل به آیه‌ای از قرآن کریم که مرتبط با فرزندکشی بود (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۷: ۳۱)، اشاره شد و راهکار قرآن کریم در این‌باره تبیین شد. قرآن کریم پس از نهی کشتن فرزندان به‌خاطر ترس از مشکلات معیشتی به این نکته مهم اشاره دارد که روزی‌دهنده شما و فرزندان‌تان خداوند است. قرآن کریم با این تنبه و تذکر مخاطب را

به توکل و واگذاری امور خود و فرزندان به خداوند متعال رهنمون می‌سازد. بر این اساس راهکار اخلاقی- تربیتی مهمی برای حل مسئله بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری ناشی از مشکلات معیشتی به دست آمد. عمده حجم این نوشتار به راهکارهای تقویت توکل پرداخت که خانواده‌ها با به کارگیری آنها می‌توانند بر ترس خود از مشکلات معیشتی غلبه کنند و برای فرزنددار شدن گرایش و اشتیاق پیدا کنند. در بخش دوم یافته‌ها چهار راهکار برای ایجاد و تقویت توکل بیان شد که عبارت‌اند از:

اول: توجه به ویژگی‌ها و صفات الهی

دوم: تقویت ایمان

سوم: توجه به درماندگی (عجز) مخلوقات و ناامیدی از آن‌ها

چهارم: حضور در مسیر حق و استقامت بر آن

در نتیجه با توجه به یافته‌های تحقیق در دو بخش، پاسخ به پرسش اصلی روشن می‌شود. پرسش اصلی این بود که «باتوجه به بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری ناشی از مشکلات معیشتی، قرآن کریم چه راهکار اخلاقی تربیتی ارائه می‌دهد؟» پاسخ این است که با توجه به راهنمایی قرآن کریم در آیه شریفه (قرآن، ۱۳۹۸، ص. ۱۷: ۳۱) باید امور مرتبط با مشکلات معیشتی و تأمین هزینه‌های زندگی خود و فرزندان را به خداوند متعال واگذار کرد. او بر تأمین معاش همه بندگان قدرت دارد و خودش این وعده را داده که فرزندانمان را از ترس مشکلات معیشتی نگشاید؛ چون من روزی دهنده شما و فرزندانان هستم. بنابراین با توکل بر خدا می‌توان بر این ترس که مانع اشتیاق به فرزندآوری است، غلبه کرد.

در پایان با توجه به محدودیت‌هایی که بررسی یک مسئله در قالب مقاله دارد، برخی نکات و راهکارهای فقهی نیز ارائه می‌شود تا در مقالات و نگاه‌های دیگری بدان پرداخته شود.

مسئله اول: بررسی آیه شریفه «لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ» (قرآن، ۱۳۹۸، ص.

۱۷: ۳۱) از منظر حکم فقهی و دلالت نهی «لا تقتلوا» بر حرمت یا کراهت کشتن فرزند. در این مسئله آیه شریفه از نظر حکم فقهی (فارغ از موضوع) بررسی می‌شود که آیا از نهی «لا تقتلوا» حرمت کشتن (اعم از سقط جنین راه‌های پیشگیری و...) فهمیده می‌شود یا تنها بر کراهت آن دلالت دارد؟

مسئله دوم: بررسی گستره دلالت آیه شریفه قبل در موضوع حکم فقهی «قتل ولد».

این مسئله از منظر موضوع حکم فقهی به آیه شریفه می‌پردازد و میزان دلالت «قتل ولد» را بررسی می‌کند که آیا تنها شامل سقط جنین و کشتار کودکان به شیوه جاهلیت (زنده‌به‌گور کردن) می‌شود یا راه‌های پیشگیری از بارداری نیز مشمول آیه شریفه خواهد بود؟ پاسخ این مسئله نیازمند موضوع‌شناسی و شناخت نحوه عملکرد داروهای جلوگیری از بارداری در پزشکی است.

مسئله سوم: بررسی حکم سقط جنین در صورت ترس از مشکلات معیشتی. در این مسئله بررسی می‌شود که از نظر فقهی آیا فشارها و مشکلات اقتصادی و تنگی معیشتی مجوزی برای سقط جنین خواهد بود یا همچنان حرمتش باقی است؟ مفروض این مسئله فتوای فقها بر حرمت سقط جنین است.

مسئله چهارم: بررسی حکم مصرف داروهای ضدبارداری در صورت ترس از مشکلات معیشتی. این مسئله نیز مشابه قبل است و تنها در موضوع سقط جنین یا مصرف داروهای ضدبارداری تفاوت دارد.

هر چهار مسئله با مسئله نوشتار حاضر مرتبط است با این توضیح که مسئله نوشتار حاضر بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری ناشی از مشکلات معیشتی بود که درصدد ارائه راهکار اخلاقی تربیتی برآمد. در این چهار مسئله نیز با روشن شدن ابعاد فقهی مسئله می‌توان با کشف حکم و موضوع فقهی راهکارهای دیگری نیز برای کاهش بی‌میلی به فرزندآوری به‌خاطر ترس از مشکلات معیشتی افزود.

فهرست منابع

- قرآن کریم. (۱۳۹۸). (حسین انصاریان. ترجمه). قم: آیین دانش.
- ابن بابویه، م. (۱۳۷۶). *الأمالی (للمصدق)*. تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، م. (۱۴۱۳). *من لایحضره الفقیه*. (ع. غفاری، تدوین). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن بابویه، م. (۱۴۰۳). *معانی الأخبار*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن شعبه حرانی، ح. (۱۴۰۴). *تحف العقول*. (ع. غفاری، تدوین). قم: جامعه مدرسین.
- اعراف، ع. (۱۳۹۱). *فقه تربیتی*. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- اعراف، ع. (۱۳۹۲). *درس فقه تربیتی*. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- اعراف، ع. (۱۳۹۵). *خارج فقه، اجتهاد و تقلید*. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- اعراف، ع. (۱۴۰۰). *مکاسب محرمة ۱۱ ج*. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- اعراف، ع. و موسوی، س. (۱۳۹۰). *گسترش موضوع فقه نسبت به رفتارهای جوانجی*. فقه، ۸۷ - ۱۳۰.
- امام خمینی، س. (۱۳۹۲). *موسوعه الإمام الخمينی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره.
- امام خمینی، س. (۱۴۲۶). *الاجتهاد و التقليد*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت الله علیه).
- امام خمینی، س. (بدون تاریخ). *تحریر الوسيله*. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
- انصاری، ع. (۱۳۷۱). *منازل السائرین إلى الحق المبین لأبی إسماعیل الهروری (شرح تلمسانی)*. (س. تلمسانی، مترجم). قم: بیدار.
- انوری، ح. (۱۳۸۲). *فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: سخن.
- آلوسی، م. (۱۴۱۵). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- بجنوردی، س. (۱۴۱۹). *القواعد الفقهیه*. قم: الهادی.
- پانی پتی، ث. (۱۴۱۲). *التفسیر المظهری*. کویته (پاکستان): مکتبه رشديه.
- پیلتن، ف. و رحمانیان، م. (۱۳۹۴). *بررسی جامعه شناختی عوامل مؤثر بر تمایل به فرزندآوری زنان و مردان متأهل (مورد مطالعه: زنان و مردان ۲۵ تا ۴۵ ساله شهر*

- چهرم). *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ۱۲۱-۱۳۴.
- ترابی، ف. و شیدایی، ر. (۱۳۹۸). بررسی عوامل مؤثر بر گرایش زنان ۴۹-۱۵ ساله ساکن شهر تهران به فرزندآوری کمتر. *مطالعات زن و خانواده*، ۳۱-۶۳.
- توکلی، س. و رفیعی هنر، ح. (۱۴۰۰). فرزندآوری از دیدگاه زنان متأهل با تأکید بر نگرش دینی. *نشریه مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۰۷-۱۳۰.
- جمل، س. (۱۴۲۷). *الفتوحات الإلهیة بتوضیح تفسیر الجلالین للدقائق الخفیة*. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- حائری، س. (۱۴۱۸). *ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل (ط- الحدیثه)*. قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام.
- حر عاملی، م. (۱۴۰۹). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام.
- خوئی، س. (۱۴۱۶). *صراط النجاة*. قم: مکتب نشر المنتخب.
- درویش، م. (۱۴۱۵). *اعراب القرآن الکریم و بیانہ*. سوریه: الإرشاد.
- دعاس، ا. (۱۴۲۵). *اعراب القرآن الکریم*. دمشق: دار الفارابی للمعارف.
- دلیری، ح. (۱۳۹۷). تأثیر نااطمینانی شغلی بر تمایل به فرزندآوری در استان‌های ایران. *نشریه پژوهش‌های اقتصادی*، ۶۵-۸۸.
- رضایی، ط. و محمدی، ا. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل دلایل کم‌میلی زنان به فرزندآوری. *فرهنگ ایلام*، ۱۱۸-۱۳۷.
- زمخشری، م. (۱۴۰۷). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سبزواری، س. (۱۴۱۳). *مهذب الأحکام فی بیان الحلال و الحرام*. قم: مؤسسه المنار.
- سیستانی، س. (۱۴۱۴). *منهاج الصالحین*. قم: مکتب آیة‌الله العظمی السید السیستانی.
- شریف‌الرضی، م. (۱۴۱۴). *نهج البلاغه (للصبحی الصالح)*. (ص. صالح، تدوین) قم: هجرت.
- صادقی، ح. و سرایی، ح. (۱۳۹۵). عوامل مؤثر بر گرایش به فرزندآوری زنان شهر تهران. *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۱-۳۲.
- صادقی، ر. و طریقتی تابش، ر. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر عوامل فرهنگی بر ترجیحات فرزندآوری جوانان در شهر تهران. *مطالعات جمعیتی*، ۶۳-۸۹.
- صدرالدین شیرازی، م. (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*. (س. آشتیانی و ه. سبزواری، تدوین‌کنندگان) تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- صدر الدین شیرازی، م. (۱۳۶۸). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. قم: مکتبه المصطفوی.
- طباطبایی، م. (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، ف. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، م. (۱۴۰۷). *الخلاف*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طوسی، م. (بدون تاریخ). *التبیین فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- علامه حلی، ح. ب. (۱۴۱۳). *مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- علیدوست، ا. (۱۳۸۵). *فقه و عرف*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فراهیدی، خ. (۱۴۰۹). *کتاب العین*. قم: نشر هجرت.
- قائنی، م. (۱۴۲۴). *المبسوط فی فقه المسائل المعاصره (المسائل الطبیة)*. قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار.
- قائنی، م. قاسمی، م. رخی، ا. و کریمی نیا، م. (۱۳۹۴). *پژوهشی در مسائل فقه پزشکی*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار.
- قمی مشهدی، م. (۱۳۶۸). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.
- قمی مشهدی، م. (۱۳۶۸). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.
- کشاوری، ح. حقیقتیان، م. و دینانی توسلی، خ. (۱۳۹۲). *بررسی عوامل مؤثر بر فاصله بین ازدواج و فرزندآوری (مطالعه موردی: زنان متأهل ۴۹ - ۲۰ ساله شهر اصفهان)*. جامعه شناسی کاربردی، ۱۱۱-۱۲۶.
- کلینی، م. (۱۴۰۷). *الکافی*. (ع. غفاری و م. آخوندی، تدوین کنندگان) تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- کاشانی، ف. (۱۴۲۳). *زبدہ التفاسیر*. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- لنکرانی، م. (یازدهم). *جامع المسائل*. قم: انتشارات امیر قلم.
- معین، م. (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*. تهران: ادنا.
- مفید، م. (۱۴۱۳). *المقنعه*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید-رحمة الله علیه.

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
ملکوتی نیا الف، ع. (۱۴۰۰). بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری به دلیل هزینه مندی
آن «بخش اول». نشریه مبلغان، ۵۴-۶۸.
ملکوتی نیا ب، ع. (۱۴۰۰). بی‌میلی خانواده‌ها به فرزندآوری به دلیل هزینه مندی
آن «بخش دوم». نشریه مبلغان، ۴۵-۵۷.
موسوی سبزواری، ع. (۱۴۰۹). *مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن*. بی‌جا: دفتر
سماحه آیت الله العظمی السبزواری.
مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ج. (بدون تاریخ). *مجله فقه اهل بیت علیهم
السلام*. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
نجفی (صاحب جواهر)، م. (بی تا (هفتم)). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*.
بیروت: دار إحياء التراث العربی.
نوری، ح. (۱۴۰۸). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: مؤسسه آل البيت
علیهم السلام.
نهماوندی، م. (۱۳۸۶). *نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه البعثه، مرکز
الطباعة و النشر.
یزدی، س. (۱۴۰۹). *العروة الوثقی فیما تعم به البلوی*. بیروت: مؤسسه الأعلمی
للمطبوعات.

- Alidost, A. (1385). *Jurisprudence and custom*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization. (In Persian)
- Allameh Hali, h. b. (1413). *Different Shiites in Al-Sharia rules*. Qom: Islamic publishing office affiliated with the teachers community of Qom seminary. (in Arabic)
- Alosi, M. (1415). *Ruh al-Ma'ani in Tafsir al-Qur'an al-Azeem and Al-Saba al-Mathani*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya, Mohammad Ali Beyzoon's pamphlets. (in Arabic)
- Ansari, A. (1371). *The houses of al-Saareen to al-Haq al-Mubin by Abi Ismail al-Harawi (Talemsani description)*. (S. Talmsani, translator) Qom: Bidar. (in Arabic)
- Anuri, H. (1382). *Great speech culture*. Tehran: Sokhn. (In Persian)
- Arafi, A. & Mousavi, S. (1390). *Expanding the issue of jurisprudence regarding juvenile behaviors*. *Jurisprudence*, 87-130. (In Persian).
- Arafi, A. (1400). *Maksab mahrameh 11c Qom: Ishraq and Irfan Institute*. (In Persian).
- Arafi, A. (2011). *Educational jurisprudence*. Qom: Ishraq and Irfan Institute. (In Persian).
- Arafi, A. (2012). *Educational jurisprudence course*. Qom: Ishraq and Irfan

- Institute. (In Persian).
- Arafi, A. (2015). Outside jurisprudence, ijthihad and imitation. Qom: Ishraq and Irfan Institute. (In Persian).
- Bojnordi, S. (1419). Jurisprudence rules. Qom: Al-Hadi. (in Arabic)
- Daas, A. (1425). Arabs of the Holy Quran. Damascus: Dar al-Farabi for knowledge. (in Arabic)
- Darvish, M. (1415). Arabs of the Holy Qur'an and Bayan. Syria: Al-Irshad. (in Arabic)
- Deliri, H. (2017). The effect of job insecurity on the desire to have children in the provinces of Iran. *Journal of Economic Research*, 65-88. (In Persian)
- Farahidi, Kh. (1409). *Kitab al-Ain* Qom: Emigration Publishing. (in Arabic)
- Ghaeni, M. (1424). *Al-Massut fi fiqh of al-Masal Al-Taabiyyah* Qom: The center of jurisprudence of Imams al-Athar. (in Arabic)
- Ghaeni, M., Ghasemi, M., Rokhi, A., & Kariminia, M. (2014). Research on medical jurisprudence issues. Qom: Jurisprudential Center of Athar Imams. (In Persian)
- Haeri, S. (1418). *Riyad al-Masal in the investigation of al-Ahkam with evidence (i- al-Hadith)*. Qom: Al-Bayt Institute, peace be upon them. (in Arabic)
- Har Ameli, M. (1409). *Al-Shia means*. Qom: Al-Bayt Institute, peace be upon them. (in Arabic)
- Ibn Babouyeh, M. (1376). *Al-Amali (Lal Sadouq)*. Tehran: Katabchi. (in Arabic).
- Ibn Babouyeh, M. (1403). Meanings of news. Qom: Islamic publishing office affiliated with the community of teachers of Qom seminary. (in Arabic).
- Ibn Baboyeh, M. (1413). I do not want Hazra Al-Faqih. (A. Ghaffari, edited) Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Society of Teachers. (in Arabic)
- Ibn Shuba Harrani, H. (1404). *gift of wisdom (A. Ghaffari, editing)* Qom: Jamia Modaresin. (in Arabic).
- Imam Khomeini, S. (1426). *Ijthihad and imitation*. Tehran: Organization and Publishing Institute of Imam Khomeini's Works (RA). (in Arabic)
- Imam Khomeini, S. (2012). *Encyclopaedia of Imam Al-Khomeini*. Tehran: Institute for editing and publishing the works of Imam Khomeini. (in Arabic).
- Imam Khomeini, S. (no date). *Tahrir al-Wasila*. Qom: Dar Alam Press Institute. (in Arabic)
- Institute of Islamic Jurisprudence Encyclopaedia, Vol. (no date). *Fiqh magazine of Ahl al-Bayt, peace be upon them*. Qom: Islamic jurisprudence encyclopedia institute on the religion of Ahl al-Bayt, peace be upon them. (In Persian)
- Jamel, S. (1427). *Divine Al-Futuhath with explanation of Tafsir al-Jalalin for al-Daqayq al-Khufia*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya, Mohammad

- Ali Beyzoon's pamphlets. (in Arabic)
- Kashani, F. (1423). Zubada al-Tafaseer. Qom: Islamic Encyclopaedia Foundation. (in Arabic)
- Keshavarz, H., Hekhrition, M., & Dinani Tosli, Kh. (2012). Investigating the factors affecting the distance between marriage and having children (case study: married women aged 20-49 in Isfahan). Applied Sociology, 111-126. (In Persian)
- Khoi, S. (1416). the path of salvation Qom: Elected Publishing House. (in Arabic)
- Klini, M. (1407). Al-Kafi (A. Ghaffari, & M. Akhundi, editors) Tehran: Dar al-Kutub al-Islami. (in Arabic)
- Lankarani, M. (Eleventh). Comprehensive Qom: Amir Qalam Publications. (in Arabic)
- Makarem Shirazi, N. (1371). Sample interpretation. Tehran: Dar al-Katb al-Islamiya. (In Persian)
- Malkoutinia A., A. (1400). The reluctance of families to have children due to the high cost of the first part. Missionaries magazine, 54-68. (In Persian)
- Malkoutinia B, A. (1400). Reluctance of families to have children due to its high cost "Part II". Missionaries magazine, 45-57. (In Persian)
- Mofid, M. (1413). Al-Maqqah Qom: World Hazara Congress of Sheikh Mufid - may God have mercy on him. (in Arabic)
- Moin, M. (1386). Moein dictionary. Tehran: Edna. (In Persian)
- Mousavi Sabzevari, A. (1409). The blessings of Rahman in the interpretation of the Qur'an. Bibi: the office of Samaha Ayatollah Azami Al-Sabzwari. (in Arabic)
- Nahavandi, M. (1386). Nafahat al-Rahman in Tafsir al-Qur'an. Qom: Al-Baath Institute, Printing and Publishing Center. (in Arabic)
- Najafi (Sahib Javaher), m. (B to (seventh)). Jawaharlal Kalam in the explanation of the laws of Islam. Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi. (in Arabic)
- Nouri, H. (1408). Mustardak al-Wasail and Mustabt al-Masal. Qom: Al-Bayt Foundation, peace be upon them. (in Arabic)
- Panipati, Th. (1412). Al-Tafsir al-Ahnathani. Quetta (Pakistan): Rushdich Library. (in Arabic)
- Pilton, F., & Rahmanian, M. (2014). Sociological investigation of the factors affecting the desire to have children of married men and women (case study: women and men aged 25 to 45 in Jahrom city). Iranian Social Development Studies, 121-134. (In Persian)
- Qomi Mashhadhi, M. (1368). Tafsir of Kunz al-Daqeeq and Bahr al-Gharaeb. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. Printing and publishing organization. (in Arabic)
- Rezaei, T., & Mohammadi, A. (1400). Investigation and analysis of additional reasons for women to have children. Farhang Elam, 118-137. (In Persian)
- Sabzevari, S. (1413). Mahdhab al-Ahkam in stating the halal and the

- forbidden. Qom: Al Manar Institute. (in Arabic)
- Sadeghi, H., & Saraei, H. (2015). Factors affecting women's tendency to have children in Tehran. *Welfare planning and social development*, 1-32. (In Persian)
- Sadeghi, R., & Tariqati Tabesh, R. (2016). Investigating the influence of cultural factors on the preferences of young people to have children in Tehran. *Population Studies*, 63-89. (In Persian)
- Sadr al-Din al-Shirazi, m. (1360). *Al-Shawahid al-Rabbiyyah in al-Salukiyyah al-Manahaj*. (S. Ashtiani, & H. Sabzevari, editors) Tehran: Academic Publishing Center. (in Arabic)
- Sadrudin Shirazi, M. (1368). *Al-Hikmah al-Mutta'ali in al-Asfar al-Aqli al-Foureth*. Qom: Al-Mustafawi School. (in Arabic)
- Sharif al-Rezi, M. (1414). *Nahj al-Balagha (Lal Sobhi al-Salah)*. (P. Saleh, editing) Qom: Hijra. (in Arabic)
- Sistani, S. (1414). *Minhaj al-Salehin*. Qom: Ayatollah Azami Al-Sayed Al-Sistani School. (in Arabic)
- Tabarsi, F. (1372). *Assembly of Bayan in Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nasser Khosrow. (in Arabic)
- Tabatabayi, M. (1390). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Al-Alami Publishing House. (in Arabic)
- Tavakoli, S., & Rafiei Honar, H. (1400). Having children from the point of view of married women with emphasis on religious attitude. *Journal of Islamic Studies and Psychology*, 107-130. (In Persian)
- The Holy Quran. (2018). (Hossein Ansarian. Translation). Qom: Ain Danesh.
- Torabi, F., & Shidai, R. (2018). Investigating factors affecting the tendency of women aged 15-49 living in Tehran to have fewer children. *Women and Family Studies*, 31-63. (In Persian)
- Tusi, M. (1407). *Al-Khalaf* Qom: Islamic publishing office affiliated with the teachers community of Qom seminary. (in Arabic)
- Tusi, M. (no date). *Al-Tabyan in Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Revival of Arab Heritage. (in Arabic)
- Yazdi, S. (1409). *Al-Uruwa al-Wathqi is related to al-Balawi*. Beirut: Al-Alami Publishing House. (in Arabic)
- Zamakhshari, M. (1407). Exploring the mysterious facts of the download and the eyes of the proverbs in the aspects of interpretation. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (in Arabic)